

A FEJLETTSÉG ÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI 1910-BEN MAGYARORSZÁGON – A KORTÁRS FÖLDRAJZOSOK ÉS STATISZTIKUSOK SZEMÉVEL¹

DEMETER GÁBOR

REGIONAL DIFFERENCES OF DEVELOPMENT IN 1910 IN HUNGARY – BASED ON THE DATA OF CONTEMPORARY SCHOLARS

Abstract: The regional differences in the development levels of Hungary in 1910 has already been examined by many – using recent interpretations of the term development. But it is also worth examining how contemporary geographers and statisticians thought about the concept of development. The only systematic map-based summary of the economic efforts of the dualist period (1867-1918) is published in the atlas edited by Aladár Illés Edvi and Albert Halász for the peace negotiations following the First World War. Based on the attempts already been made for the 1930s to process cartographic material and that way illustrate regional inequalities, we selected 18 of the 70 maps published in the atlas representing the situation in the 1910s. By aggregating the normalized values of these 18 indicators into a composite development index, our study has attempted to visualize differences in general development at the county level through the lens of contemporary scholars.

BEVEZETÉS

Az ország 1910-es fejlettségét már sokan vizsgálták a mai szempontrendszerek figyelembevételére alapján. Beluszky Pál kutatásai (*Beluszky P. 2000*) után Győri Róbert és Mikle György (2017) a mai országterületen járási szinten vizsgálták a fejlettség területi különbségeit és annak időbeli változását az ezredfordulóig. Jakobi Ákos a GISa Hungarorum adatbázis adatait járásszintre aggregálva a LISA módszer alapján vizsgálta a Tobler-hipotézist az 1910-es országterületen (*Tobler W. R. 1970*), hasonlóan fejlett és fejletlen egymással szomszédos területeket (régiókat) azonosítva. Szintén a GISa Hungarorum projekt keretén belül (OTKA K111 766) Péntes János járás- és településszinten is megismételte a Győri-Mikle-féle vizsgálatot, immár az 1910-es országterület egészére kiterjesztve (*Péntes J. 2018*), majd saját, 2010-es állapotra vonatkozó módszertanát alkalmazva (*Péntes J. 2014*) kiszámolta a településszintű FTI-t 1910-re, a teljes országterületre és összevetette azt a Győri-Mikle-féle teljes országterületre kiterjesztett vizsgálat eredményével. Szilágyi Zsolt a *Prados de la Escosura-féle vizsgálatot* (2015) adaptálta, mikor történeti HDI-indexet számolt az 1910-es országterületre, 1880-ra és 1910-re (*Szilágyi Zs. 2018, 2019*). Földvári Péter komplexebb ökonometriai megközelítést alkalmazva a SEM – MIMIC és measurement modell alapján számolta ki a fejlettséget 1785-re 1880-re és 1910-re, elkülönítve a fejlettséget (wellbeing) okozó és fejlettséget befolyásoló tényezőket (*Földvári P. és Demeter G. 2023*). *Demeter G. et al. (2023a, 2023b)* a Területi Statisztika lapjain kétrészes tanulmányban vizsgálta a fejlettségi szint változását 1330-1910 között, felhasználva a Papp István által, időbeli összehasonlításra kifejlesztett, az adminisztratív változások okozta nehézségeket kezelő grideléses (rácshálós) módszert (*Papp I. et al. 2021*). *Demeter (2020a)*, *Demeter és Horbulák (2021)*, majd *Demeter-Péntes-Papp (2023)* a perifériák és centrumok 1910-2010 közötti változását vizsgálták meg, *Bagdi R. (2022)* és *Demeter G. (2019)* pedig elemezték a kvalitatív-deszkriptív munkák és statisztikai analízis által perifériaként azonosított területek elterjedését és eltéréseit.

¹ Készült az MTA BTK Lendület „Tíz Generáció” projekt támogatásával.

A fenti munkákban a változatos megközelítés (indikátorszám és módszer) ellenére közös, amellet, hogy a fejlettséget komplex módon értelmezik (miként a mai szakirodalom zöme, lásd Wilhelm Zoltán SENTIENS-indexét: *Wilhelm Z. 2011*). hogy a *fejlettséget a mai fogalmak alapján értelmezik és a perifériákat is ezek alapján vizsgálják*.

Erdemes azonban azt is megvizsgálni, a kortársak hogyan gondolkodtak a fejlettség, mint fogalom tartalmáról (a 18. századra számított fejlettség kapcsán így gondolkodott 1720-ra: *Mikle Gy. és Demeter G. 2022*, 1750-re, Erdélyre vonatkozóan: *Demeter G. és Mikle Gy. 2021*, 1785-re: *Demeter G. 2022*). Azaz vizsgálandó, hogy ez a szemlélet milyen centrum-periféria viszonyokat rajzol ki Magyarországon 1910 körül a többi, mai szemléletű fejlettség-fogalmon alapuló (és egyébként nagyjából hasonló végeredményt mutató) vizsgálattal összevetve. Az 1930-as évek kapcsán már történt kísérlet a térképes anyagok ilyen szemléletű feldolgozására: Rónai András 1945-ös kiadású atlaszát ebben a szellemben vizsgálta *Demeter G. 2020b*).

ANYAG ÉS MÓDSZER

A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1900-1910 között ugyan rendszeresen közölt megyei bontású térképeket, de ezek főként a betegségek, bűnözés migráció, felekezetek, területhasználat kategóriáit ölelték fel, az általunk korábban bemutatott, egy főre jutó földjövödelmeket vagy földterületet, vagy egy főre jutó adókat, elérhetőségeket nem illusztrálták (így lehetséges, hogy a Magyarország történeti földrajza c., Beluszky Pál által szerkesztett kötet új járásszintű térképek tucatját tudta produkálni statisztikai alapadatokból). Még kevésbé tették ezt az ipar kapcsán. A dualizmus kori gazdasági erőfeszítéseknek egyetlen szisztematikus térképes összefoglalása az Edvi Illés Aladár és Halász Albert által szerkesztett atlasz (*Edvi I. A és Halász A. 1920*), mely az első világháborút követő béketárgyalásokra készült. Az itt közölt térképek különösen a kultúra, bányászat és ipar kategóriájában jelentősek, noha ezek pontszerű megjelenéssel rendelkeztek a korban, s nem fedtek le összefüggő területeket. A demográfiára és életkörülményekre vonatkozó adatok viszont nagyon alárendeltek. Vizsgálatunk során megyei léptékű, illetve megyei szintre aggregált vagy interpolált (pont)adatokat használtunk. Az alapadatokból egy főre jutó vagy százalékos értékeket nyerve az egyes indikátorok értékeit megyénként előbb normáltuk, majd a normált értékeket aggregálva a korábbi vizsgálatokhoz hasonlóan egy kompozit mutatót állítottunk elő, illusztrálandó a kor fejlettségére vonatkozó elképzeléseinek esszenciáját.

A kompozit mutató előállításához felhasznált alaptérképek a következők voltak:

1. vasúti forgalom volumene megyénként,
2. vízenergia nagysága megyénként aggregálva,
3. 10000 főre jutó postaállomások száma,
4. széntermelés megyei értéke,
5. írni-olvasni tudók aránya,
6. 100 főre jutó szántó nagysága hektárban. S mivel ez önmagában nem utal a birtokszerkezetre (tehát a magas érték nem feltétlenül pozitív jelenség, ha a kevesek kezén van a föld), korrekciós tényezőként felvettük (7.) a nagybirtok részesedését a megye földterületéből százalékban megadva.

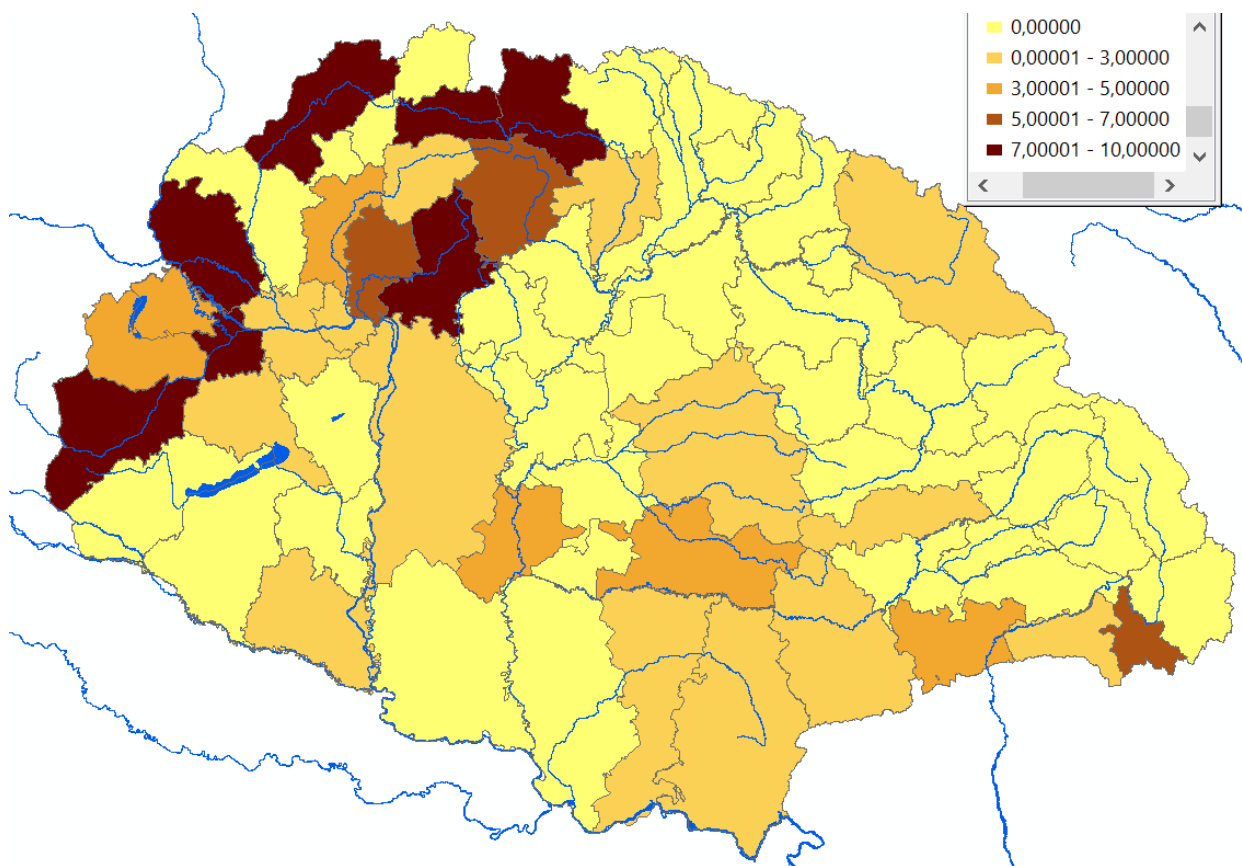
A bemenő adatok között szerepelt még

8. a kivándorlás 10 éves nagysága a megye lakosságának százalékában,
9. a hitelintézeti pénzállomány egy főre jutó megyei értéke (Budapest nélkül),
10. a gabonahiány és -többlet 1 km²-re jutó értéke mázsában,
11. egy főre jutó szarvasmarha és
12. egy főre jutó ló- és juhállomány (ezek használata különösen azért indokolt, mert a településszintű vizsgálatoknál nem került sor az állattartás értéktermelésének felhasználására adathiány miatt);
13. kereskedő- és iparostanoncok 1000 főre jutó száma megyénként,

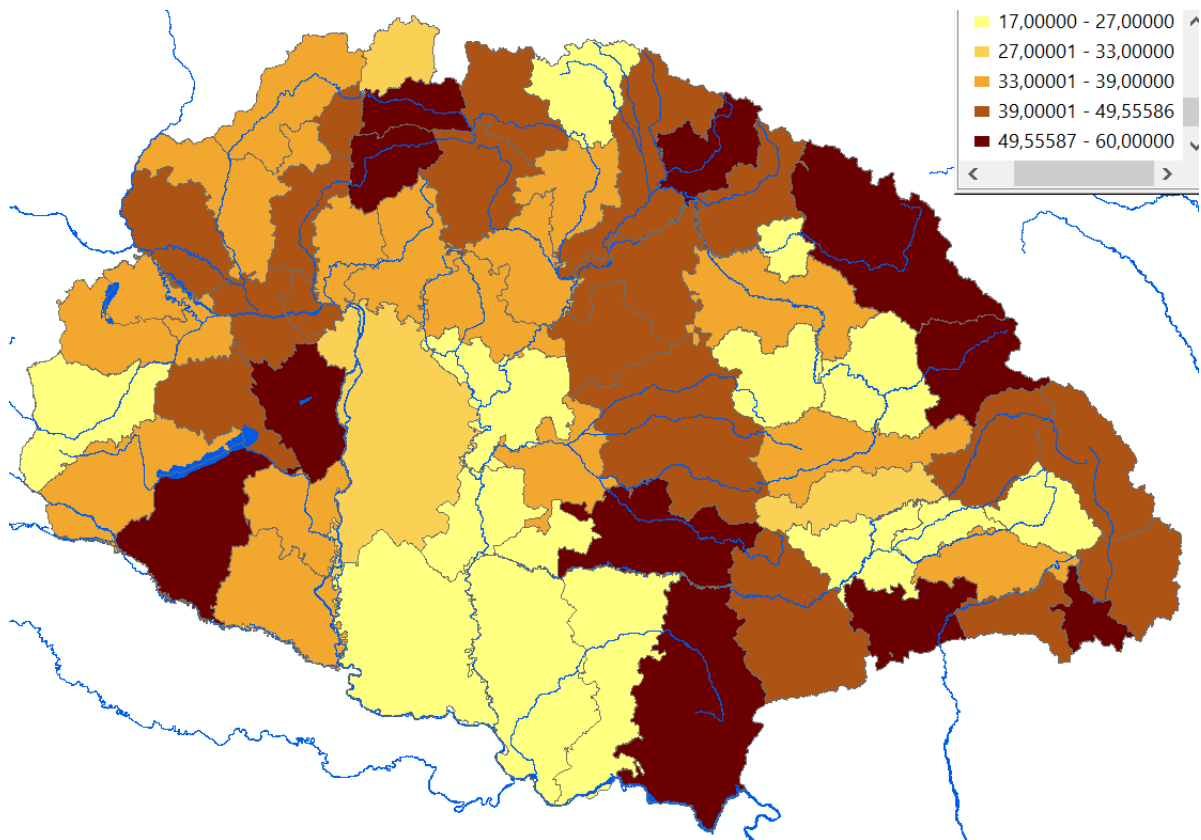
14. egy főre jutó összes iparfejlesztési támogatás,
15. egy km²-re jutó állami textilipari támogatás,
16. a vas- és gépipari termelés volumene megyére extrapolálva,
17. a megyei kendertermelés értéke (mit háziipari-textilipari alapanyag)
18. és végül az egy főre jutó direkt adók összege (ez korábbi vizsgálatainkban is kulcsszerepet kapott) (1-5. ábra).

Ez összesen 18 térkép az atlaszban közölt 70-ből (ezek egy része történeti, illetve nem kvantifikálható, vagy városokra vonatkozó pont típusú adatsor, melyet nem vontunk be a vizsgálatba. A megyei lépték ugyan visszalépésnek tűnhet, de Nagy Mariann (Nagy M. 2003, 2004, 2017) is így vizsgálta az 1895-ös agrárfejlettséget (tehát jelen, komplexebb szemléletű vizsgálat eredménye az agrárfókuszú vizsgálattal is összevethető), de a 18. századi adatsorok között is jócskán akad, csak megyei jellegű adatsor (Benda Gy. 1973).

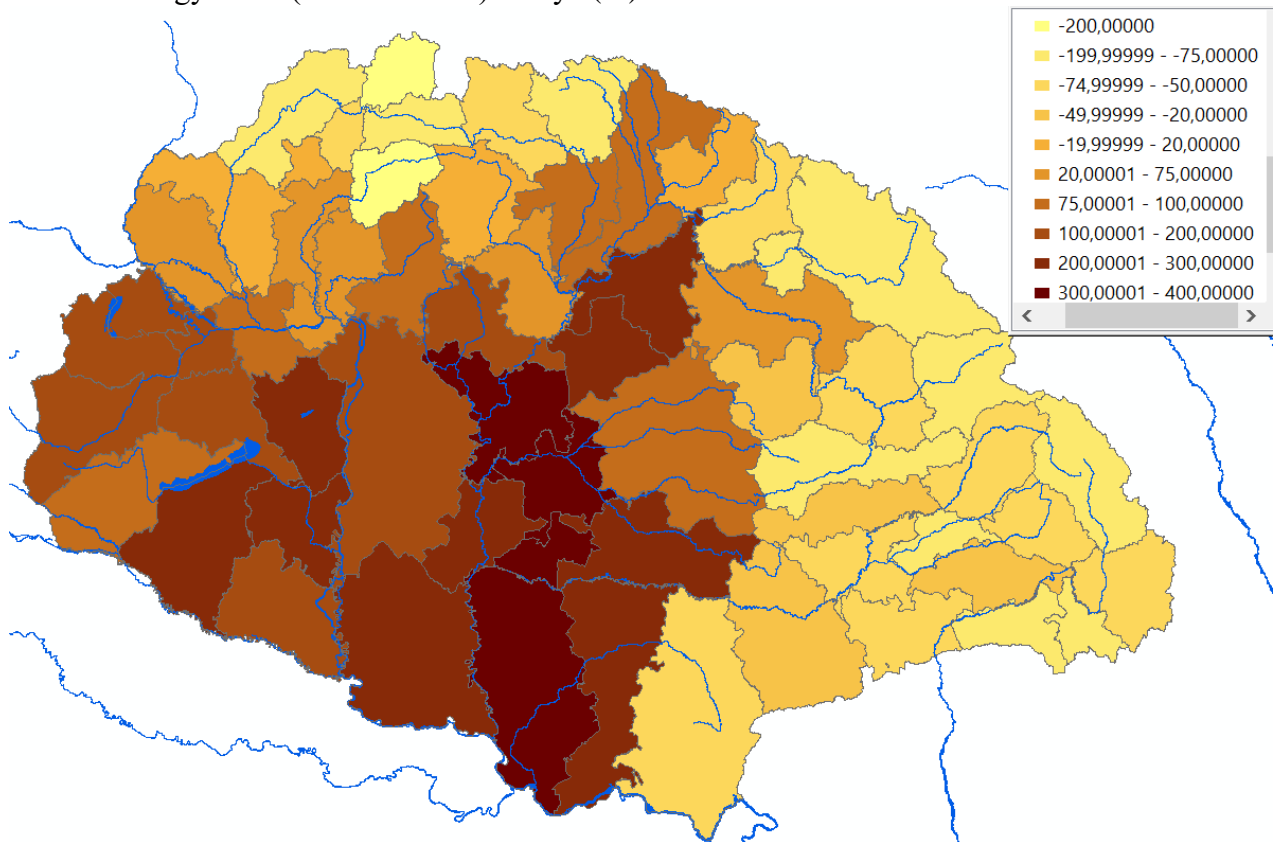
A 18 indikátor alapján készített kompozit térképet (6. ábra), a kor kartográfusainak fejlettségről alkotott eszenciáját összevetettük az általunk generált településszintű térképi ábrázolásokkal, a Pénzes-féle (TFI) fejlettségi térképpel, a Szilágyi-féle HDI-vel, valamint saját 2018-as vizsgálatunk a 27 változót tömörítő térképi fedvénnel.

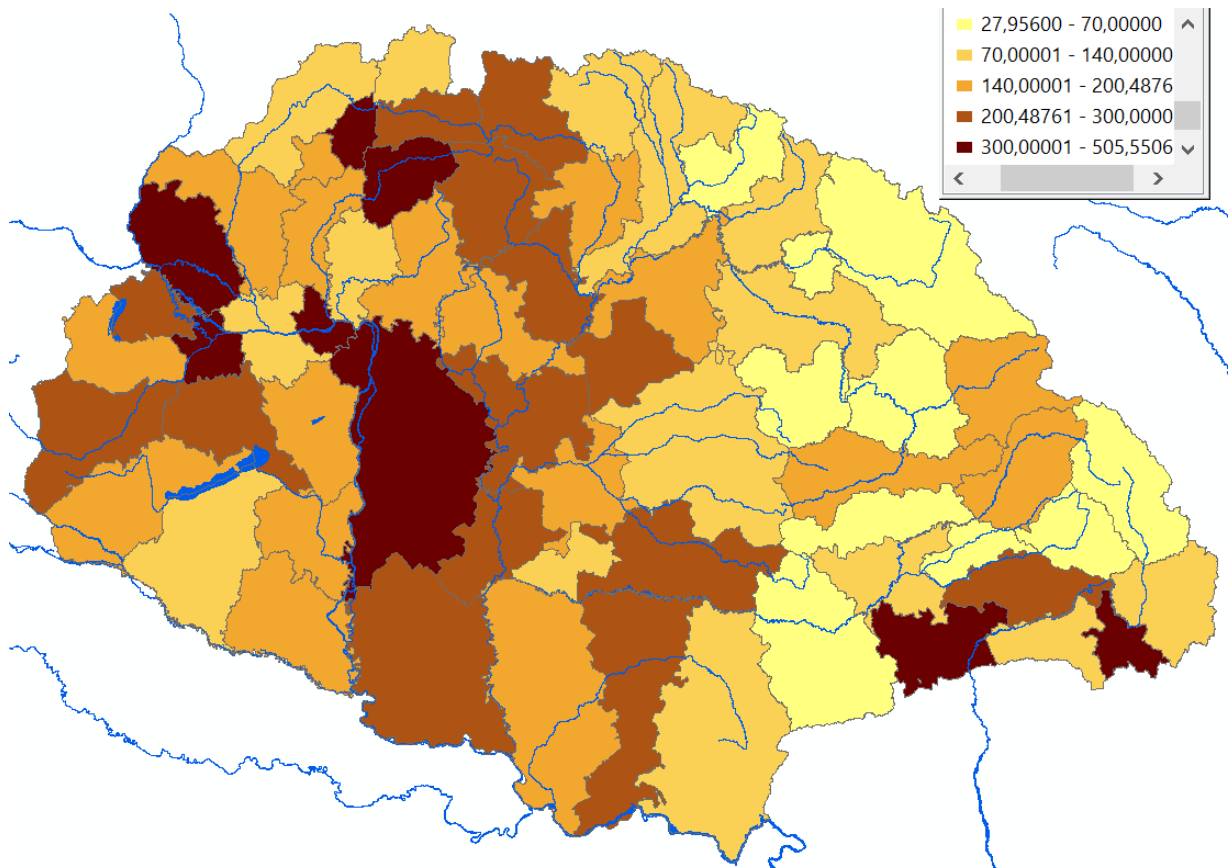
1. ábra. Egy főre jutó állami iparfejlesztési támogatás értéke (K) 1910-ig

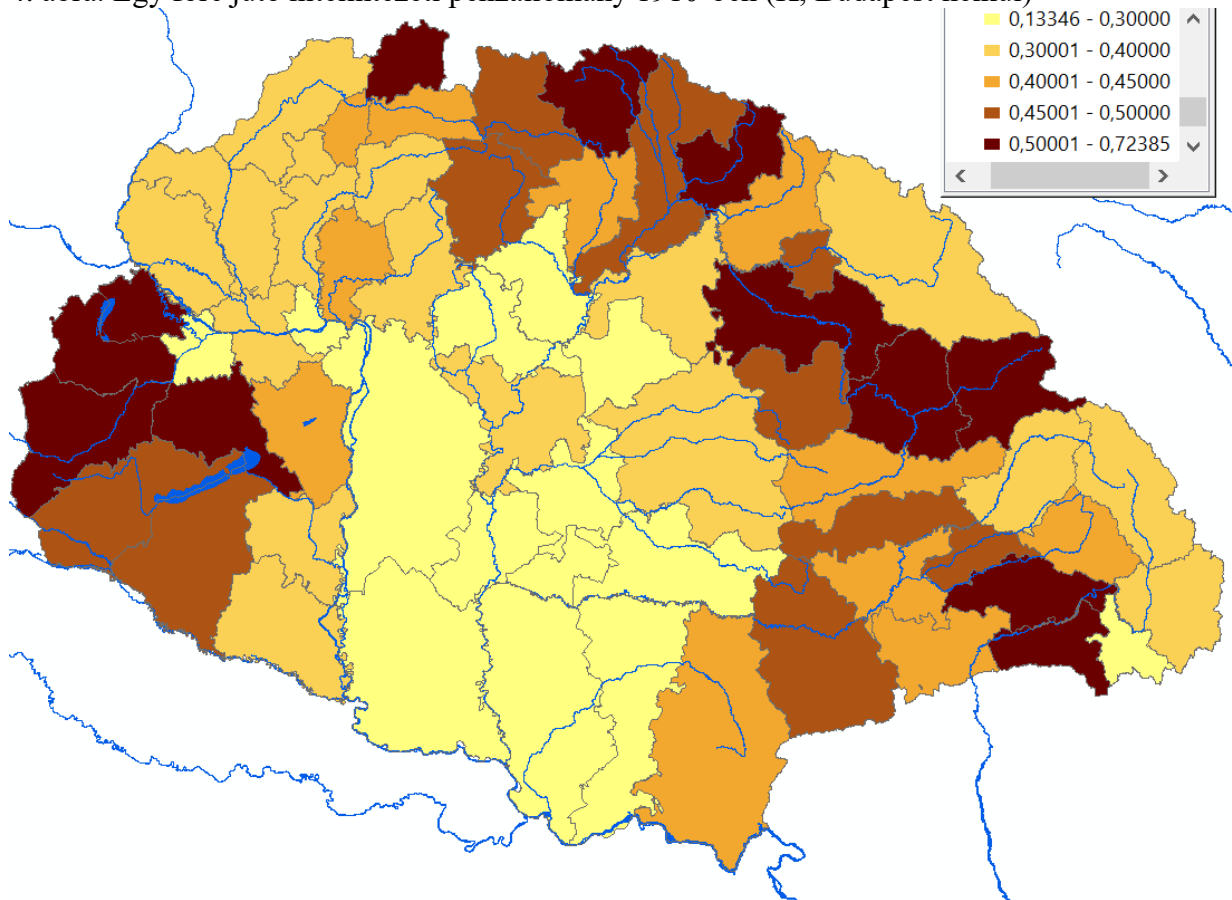
2. ábra. A nagybirtok (1000 kh felett) aránya (%) a földterületből

3. ábra. Gabonahiány és gabonatöbblet (q/km²)

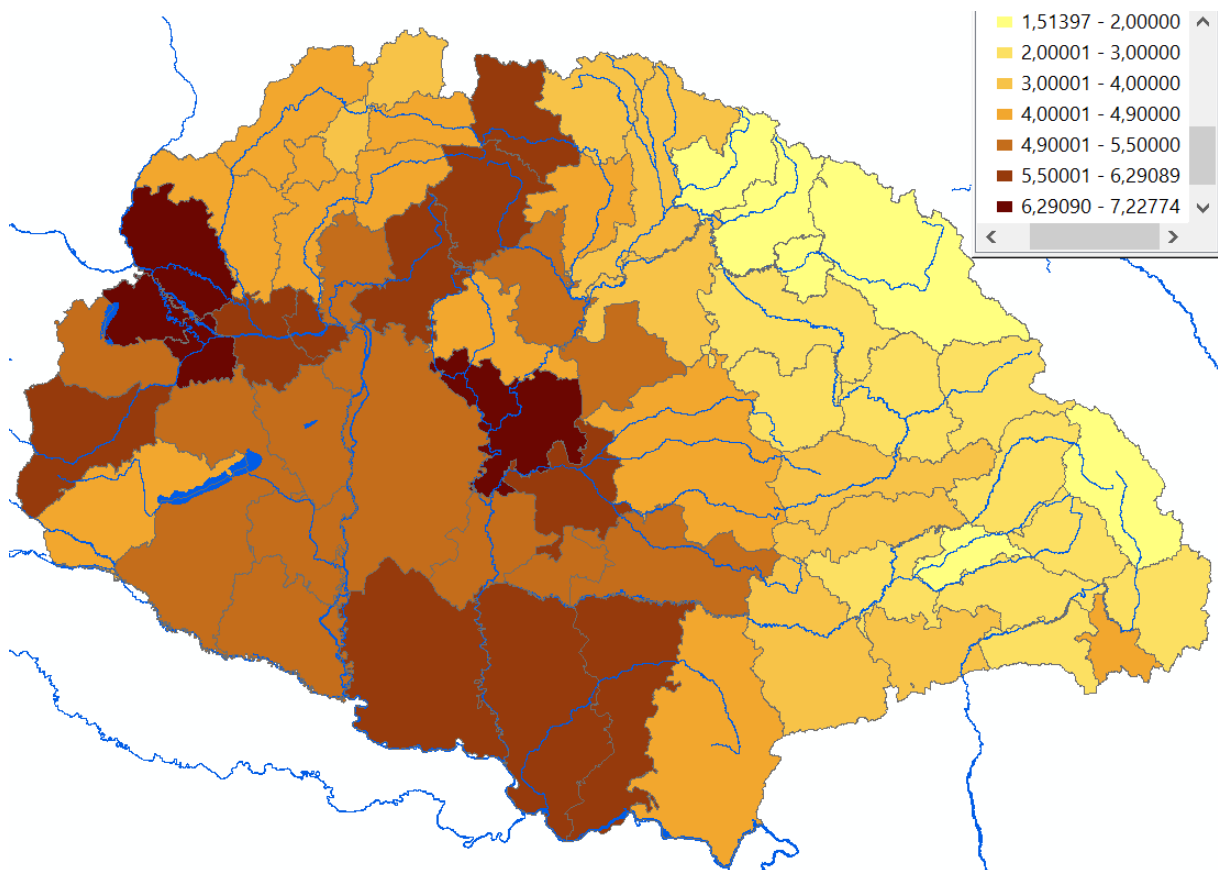
4. ábra. Egy főre jutó hitelintézeti pénzállomány 1910-ben (K, Budapest nélkül)

5. ábra. Szarvasmarhaállomány egy főre vetítve (db)

EREDMÉNYEK

Az elénk táruló fejlettségi kép nagy vonalakban egyáltalán nem tér el a korábbi, településszintű vizsgálatok során kapott mintázatától: Erdély és a Kárpátalja, a Felvidék keleti része Sárossal bezárólag és északnyugati pereme fejletlen, csakúgy mint Zala vagy Szabolcs. Csupán a megyék sajátos alakja okozza néhány jelenség háttérbe szorulását, mint a nagy töréslépcső Erdély felé a Partiumban, vagy a Nógrád-Gömör-Heves-Borsod vármegyék által ölelt dombvidéki katlan, mely a négy megye határzónájából Nógrád megye kedvező adatai miatt Heves vármegyébe tolódott át. Jellegzetes különbség viszont a korábbiakhoz mérve az erdélyi szász megyék belesimulása az erdélyi perifériába – csak Brassó ugrik ki az egész térségben, noha a hitelintézeti megtakarítások 1 főre jutó összege, vagy az állami ipartámogatás 1 főre vetített értéke alapján még jól kirajzolódik a Szászföld. A Székelyföldön pedig nem látszik a székely akció pozitív hatása (Balaton P. 2004) a századelő tudósai által preferált indikátorok alapján. Szintén jellegzetes, hogy az Alföld viszont korántsem homogén annyira ezen a térképen: három, igaz, átlag feletti fejlettségű kategória osztozik a térségen, szemben a településszintű térképen tömszerűen megjelenő fejlett folttal. A Pozsony/Mosontól Esztergomig terjedő, Beluszky Pál által is jelzett nyugat-keleti Duna-tengely jól érzékelhető, és körülötte nagyjából koncentrikus körökben csökken a fejlettség szintje, de a fejlett megyék sora Nógrád-Zólyom-Gömör irányába a felvidéki iparvidék felé folytatódik, nem a dél felé forduló Duna mentén, aminek részben az oka az, hogy Pest vármegye több indikátora Budapest székesfőváros értékeit nem tartalmazza, így inkább a megye kiskunsági, rurális jellege kerül hangsúlyozásra a kompozit mutatót illusztráló térképen.

6. ábra. Magyarország megyei szintű összesített fejlettségi térképe a kor statisztikusainak 18 térképe alapján 1910-ben²

² A kedvezőbb értékek sötétebb árnyalattal jelölve.

IRODALOM

BAGDI R. (2022): Statisztikai módszerekkel mért fejlettség és szociográfiai valóság az 1930-as évek vidéki Magyarországon. In Weisz B. – Demeter G. – Kövér Gy. – Pogány Á. – Draskóczy I. – Gaucsík, I. – Kaposi Z. – Simon Zs. – Somorjai Sz. – Szántay A. – Tózsá-Rigó A. szerk. Területi egyenlőtlenség, intézményi változás : Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, pp. 199–228.

BALATON P. (2004): A székely akció története. Budapest, Cartofil Könyvkiadó, 502 p. (Erdélyi Történeti Füzetek; 1.) 502. p.

BELUSZKY P. (2000): Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In Dövényi Z. szerk. Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. MTA FKI, Budapest, pp. 299–326.

BENDA GY. 1973: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. (Számok és Történelem 1.) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 457. p.

DEMETER G. (2017): Történeti kérdések földrajzi szemszögből: mi az, amit másképp lát egy földrajzos? : A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai. Történeti Földrajzi Közlemények 5, 3-4 pp. 22–36.

Demeter G. (2019): A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai II: az ipar és a mezőgazdaság szerepe a regionális egyenlőtlenségek alakulásában a dualizmus kori Magyarországon. Történeti Földrajzi Közlemények 7, 3-4 pp. 97–115.

DEMETER, G. (2020a): Estimating regional inequalities in the Carpathian Basin – Historical origins and recent outcomes (1880–2010). *Regional Statistics* 10, 1, pp. 23–59. doi: 10.15196/RS100105.

DEMETER, G. (2020b): Trends in regional inequalities between 1910 and 1930 in Hungary and the successor states. *Wschodnioznawstwo* 14, pp. 95–115. doi: 10.4467/20827695WSC.20.006.13334.

DEMETER G. (2022): Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1796). In Weisz B. – Demeter G. – Kövér Gy. – Pogány Á. – Draskóczy I. – Gaucsík, I. – Kaposi Z. – Simon Zs. – Somorjai Sz. – Szántay A. – Tózsá-Rigó A. szerk. Területi egyenlőtlenség, intézményi változás : Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 6. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, pp. 143–188.

DEMETER, G. – HORBULÁK, ZS. (2021): Regional socio-economic inequalities before and after the collapse of the Hungarian Kingdom: modernization, “magyarization” and economic exploitation from a different perspective. *Historicky časopis* 69, 5, pp. 889–919. doi: 10.31577/histcaso.2021.69.5.4.

DEMETER G. – MIKLE GY. (2021): Regionális különbségek Erdélyben az 1750-es összeírás alapján. *Erdélyi Múzeum* 84, 1, pp. 101–120.

DEMETER G. – PAPP I. – F. ROMHÁNYI B. – PÉNZES J. (2023a): A területi egyenlőtlenségek településszintű vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamai területén, 1330-2010 (I.). *Területi Statisztika* 63, pp. 271–299. <https://doi.org/10.15196/TS630301>

DEMETER G. – PAPP I. – F. ROMHÁNYI B. – PÉNZES J. (2023b): Területi egyenlőtlenségek településszintű vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamai területén, 1330-2010 (II.). *Területi Statisztika* 63, 300–335. <https://doi.org/10.15196/TS630302>

EDVI, I. A. – HALÁSZ, A. (1920): Magyarország gazdasági térképekben. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomda Rt, Budapest. 57. p.

FÖLDVÁRI, P. – DEMETER, G. (2023): Measuring development levels on fine-scale historical datasets of the Kingdom of Hungary (1786–1910) EHES-konferencia, Vienna, előadás publikálatlan kézírata, 2023.09.01.

GYÖRI R. – MIKLE GY. (2017): A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és társadalom* 31, (3): 144–164. <https://doi.org/10.17649/TET.31.3.2866>

JAKOBI Á. (2018): A térbeli elhelyezkedés differenciáló szerepe a 20. század eleji Magyarországon. In: Demeter G. – Szulovszky J. szerk. *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, SzuloPress Bt. Budapest–Debrecen, pp. 117–144.

MIKLE GY. – DEMETER G. (2022): Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a török kor után (1715–1720). In Weisz B. – Demeter G. – Kövér Gy. – Pogány Á. – Draskóczy I. – Gaucsik, I. – Kaposi Z. – Simon Zs. – Somorjai Sz. – Szántay A. – Tózsza-Rigó A. szerk. *Területi egyenlőtlenség, intézményi változás : Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 6.* Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, pp. 85–126.

NAGY M. (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Osiris, Budapest. 460. p.

NAGY M. (2008): Nemzetiségi régiók, agrárregiók a 19/20. század fordulóján. *Közép-Európai Közlemények* 1, 1: 86–98.

NAGY M. (2017): *Regional Structure of the Hungarian Agriculture at the Beginning of the 20th Century.* L'Harmattan, Budapest.

PAPP I. – PÉNZES J. – DEMETER G. (2021): A közlekedési hálózatok és a komplex területi fejlettség időbeli összehasonlító vizsgálata a történelmi Magyarország példáján. *Területi Statisztika* 61, 4 pp. 445–465.

PÉNZES J. (2014): *Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek.* Didakt Kiadó, Debrecen. 140. p.

PÉNZES J. (2018): Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In Demeter G. – Szulovszky J. szerk. *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések.* MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen, pp. 85–116.

PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (2015): World Human Development: 1870–2007. *Rev. Income Wealth* 61, 220–247. <https://doi.org/10.1111/roiw.12104>

SZILÁGYI ZS. (2018): Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In Demeter G. – Szulovszky J. szerk. *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések*. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen, pp. 255–334.

SZILÁGYI ZS. (2019): Regional Differences in Development and Quality of Life in Hungary during the First Third of the Twentieth Century. *Hungarian Historical Review* 8, 1, pp. 121–152.

TOBLER, W. R. (1970): A Computer Model Simulating Urban Growth in the Detroit Region. *Economic Geography* 46, pp. 234–240.

WILHELM, Z. (2011): The survey of spatial disparity in India with the application of the SENTIENT Index. *Hungarian Geographical Bulletin* 60 1, pp. 45–65.